

ARÜZİ

(bk. NİZÂMÎ-i ARÜZİ).

ARVÂSÎ, Abdülhakim

(bk. ABDÜLHAKİM ARVÂSÎ).

ARZ

(bk. ARAZİ).

ARZ

(bk. YER).

ARZ

Belli zamanlarda askerın teftişı, resmigeçit sırasında genel yoklama anlamında bir terim.

(bk. İSTİ'RÂZ).

ARZ

(العرض)

Genel olarak hadislerin karşılaştırılması ve hocanın onayına sunulması anlamında bir terim.

Sözlükte "ortaya koymak, göstermek, sunmak, bir şeyi gözden geçirip duruma bakmak, teklif etmek" gibi mânalara gelir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın göklere, yere, dağlara ve insana "emanet"i taşımayı teklif etmesine (bk. el-Ahzâb 33/72) ve isimlerini sormak üzere varlıklarını meleklerle göstermesine (bk. el-Bakara 2/31) arz edilmiştir. Bir arz, diğeri emir tarzında olmak üzere iki türlü teklif vardır. Arz şeklindeki teklifin kabul edilmesi mecburi değildir. Nitekim gökler, yer ve dağlar emaneti taşımayı kabul etmemişlerdir (bk. el-Ahzâb

33/72). Emir şeklindeki teklifin kabulü ise mecburidir. Allah'ın, kullarının işledikleri amelleri âhirette önlerine sermesine, kulların Allah'ın huzuruna çıkarılmasına da arz denilmiştir (bk. Hüd 11/18; el-Kehf 18/48; el-Hâkka 69/18).

Cehennemde azapla karşılaşma Kur'an-ı Kerim'de arz kelimesiyle ifade edildiği gibi (bk. el-Mü'min 40/46; el-Ahkâf 46/20), Kur'an'da geçen "kolay bir hesap" (حساباً يسيراً) ifadesi de (bk. el-İnşikâk 84/8) hadislerde, "kulun yaptıklarının âhirette kendisine gösterilip bildirilmesi" mânasına aynı kelime ile açıklanmıştır (bk. Buhârî, "İlim", 35; "Tefsîr", 84/1).

Mahşerdeki en önemli yerlerden biri, sorgulama ve hesaba çekme mahalli olan "mevkîfü'l-arz"dır.

Hadis ilminde arz değişik mânalarda kullanılmıştır. 1. Talebenin, hocasının huzurunda onun rivayet ettiği hadisleri okuması. "Arzu's-semâ" ve "arzu'l-kirâat" da denilen bu usulle talebe okuduğu hadisleri hocadan alıp öğrenmiş olur. Bazı âlimler hadis öğrenme (tahammülül'-hadîs) yollarından biri olan kıraate arz adını verirler. 2. Talebenin herhangi bir yerden elde ettiği veya hocasına ait hadis kitabından istinsah ettiği kendi nüshasını ona vermesi, hocanın da bu kitabı inceledikten sonra talebesine iade etmesi. Bu usul, tahammülül'-hadîs yollarından biri olup daha çok "arzu'l-münâvele" diye bilinir. Bu çeşit arz, hadis öğreniminde, bazı âlimlerce semâ* değerinde kabul edilmekle beraber birçoklarında semâ ve kıraatin altında sayılmıştır. 3. Talebenin öğrenip yazdığı hadisleri, onları kendisine rivayet eden hocasının (şeyh) veya başka bir güvenilir râvinin hadisleriyle karşılaştırması. Mukabele ve muâraza terimleriyle de

ifade edilen bu husus, öğrenilen hadisi rivayet edebilmek için zarurî görülmüştür. Mukabele edilmeyen eserlerden hadis rivayet edenleri Hâkim en-Nisâbü'rî tenkit etmiştir. Ancak mukabele edilmevesi kitaplardan hadis rivayeti de bazı şartlarla câiz görülmüştür. Arz işi hocanın veya hocanın hocasının asıyla yapılabileceği gibi (bk. ASIL), bunlarla karşılaştırılmış tâli bir eserle de (fer') yapılabilir. Rivayet eden hoca ile talebenin, talebe ile bir başkasının beraberce, biri okuyup diğeri takip ederek karşılaştırma yapması mümkündür. Karşılaştırma yapılırken daha önce hadislerin sonuna konan küçük dairelerin içine nokta koyma, arzın yapıldığına işaret olarak kullanılan bir usuldü. Karşılaştırmanın yapıldığını sadece kitabın sonunda belirtmekle de yetinildiği olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "İlim", 35, "Tefsîr", 84/1; Sehâvî, *Fethu'l-muğîş*, Kahire 1388/1968, II, 25, 102, 166; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, II, 12, 92-94; Ali el-Kârî, *Muštalahâtü ehli'l-eşer*, İstanbul 1327, s. 264; Talât Kocayigit, *Hadîs İstihlâkı*, Ankara 1980, s. 38 vd.

ABDULLAH AYDINLI

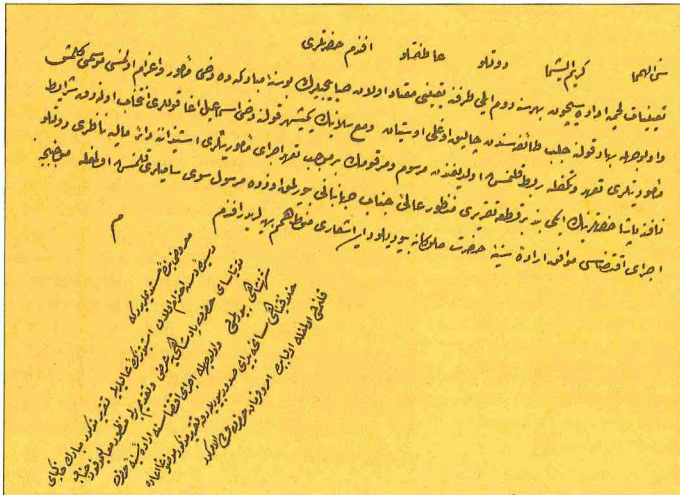
ARZ

(العرض)

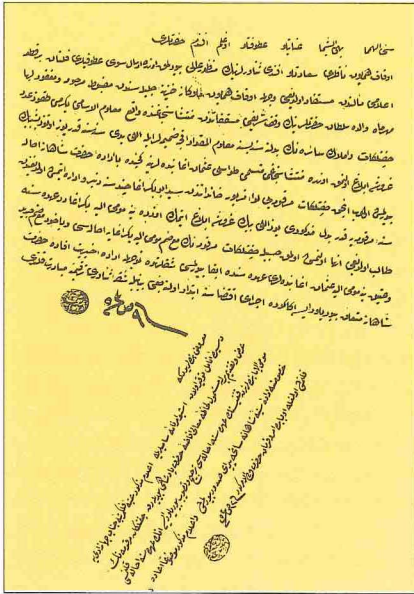
Osmanlılar'da genellikle devlet işleriyle ilgili bir mesele hakkında padişaha sözlü veya yazılı olarak bilgi sunma.

Padişaha arzda bulunabilecek olanların belirtildiği *Fâtih Kanunnâmesi*'ne göre, sözlü olarak bizzat arzda bulunma hakkı devlet ve sarayın en yüksek kademelerindekilere tanınmıştı. Bunlar başta sadrazam olmak üzere kazaskerler, defterdarlar ile Enderun'dan kapı ağası, has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı ve saray ağası idi. Beylerbeyiler, ümerâ ve kadılar ise padişaha ancak yazılı olarak arzda bulunabilirlerdi.

Fâtih devrinden itibaren padişahların bizzat Dîvân-ı Hümâyün müzakerelerine katılmaması, bu toplantılarda görüşülen meselelerle alınan kararların padişaha bildirilmesi ve tasdiki zarureti doğurdu. Bu sebeple divan üyeleri haftanın belli günlerindeki toplantılardan sonra padişahın huzuruna çıkmaya başladılar. "Arza girme" denilen bu olay, Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda Bâbüssaâde'nin karşısında, ilk inşası Fâtih devrinde yapılan Arz Odası'nda cereyan ederdi. *Fâtih Kanunnâmesi*'ne göre hafta-

Arz tezkirelerinin imza ve tarih bulunmayan ilk şekli (BA, HH, nr. 29673)

Rauf Paşa'nın sadâreti döneminde kısa bir süre tarih ve mühür konulan arz tezkirelerine bir örnek (BA, HH, nr. 50787)

da dört gün arza girilirdi. XVI. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyün'un haftada dört gün toplanmaya başlamasıyla arz günleri de pazar ve salı olmak üzere ikiye inmiş, divanın haftada iki gün toplandığı XVII. yüzyıl sonlarında ise sadece salı günleri arza girilmeye başlanmıştır.

Arza girilecek günlerde Dîvân-ı Hümâyün toplantılarının bitiminde, divan üyelerinin arz kabulleri ricasını bildiren telhis reisülküttâb tarafından bağlanıp mühür-i hümâyünla mühürlenerek kapıcılar kethüdâsı ile padişaha gönderilirdi. Padişahın izni geldikten sonra arza önce yeniçeri ağası girer ve ocak hakkında bilgi sunardı. İkinci olarak Rumeli ve Anadolu kazaskerleri arza girerler ve her biri kendi bölgeleri içindeki kadıların tayinleriyle ilgili telhis*leri okurlardı. Padişahın arz edilen hususlara dair soruları olursa cevaplarlar, soru olmadığı takdirde kısa bir müddet bekledikten sonra çıkarlardı. Rumeli ve Anadolu beylerbeylikleri pâyesı veya vezâretleri olan defterdar ve nişancılar, sadrazam ve Kubbealtı vezirleriyle arza girerlerdi. Ayrıca yeniçeri ağası da vezâreti olduğu takdirde ikinci defa sadrazamla beraber arza kabul edilirdi. Pâyê veya vezâreti olmayan defterdar, ulûfe divanlarında arza girdiğinde ulûfe telhisini okuyup çıkardı. Yıl sonu muhasebe bilançosu mahiyetindeki bütçe de padişaha yine defterdar tarafından okunurdu. Defterdar, telhis okunmasından sonra pa-

disahın yöneltceği sorulara da sadrazamın aracılığıyla cevap verirdi. İdarî konular sadrazam tarafından padişaha arz edilirdi, gizliliği olan meseleler ise vezirlerin Arz Odası'nı terketmelerinden sonra konuşulurdu.

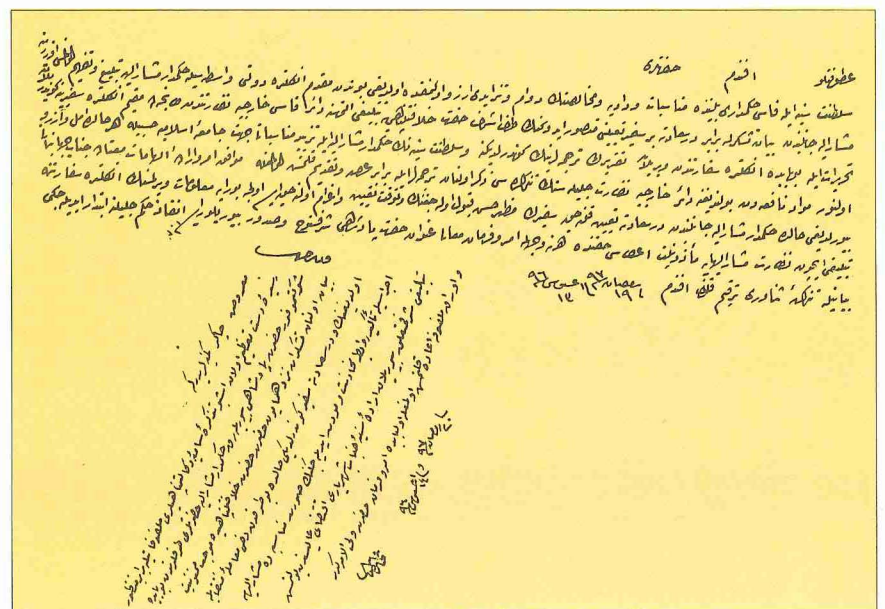
Dîvân-ı Hümâyün'un önemini kaybetmesinden ve devlet işlerinin Paşa Kapısı'na (Bâb-ı Âsafî, daha sonra Bâbîâli) intikalinden sonra Dîvân-ı Hümâyün sadece ulûfe ve elçi kabulü günleri yapıldığından arza da bu toplantılardan sonra girilir olmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Kubbealtı veziri tayin edilmediğinden arza sadrazamla birlikte kaptanpaşa da girmeye başlamıştır. Bundan böyle sadrazamın padişahla görüşme ihtiyacı duyduğunda bir telhisle müsaade alması gerekmiştir. Padişahın yazılı iznini gerektiren hususlarda da konu ile ilgili telhisler Paşa Kapısı'ndan gönderilmiştir. II. Mahmud döneminde padişaha hitaben yazılan telhislerin yerini ise Mâbeyn-i Hümâyün başkâtipliğine yazılan arz tezkireleri almıştır.

Sadrazamın telhisine Mâbeyn başkâtibi tarafından cevap verilmesi keyfiyetine ilk olarak Tahmiscioğlu isyanı sırasında Cemâziyelevvel 1248'de (Ekim 1832) rastlanmaktadır. Ancak bu tarihten sonra telhisler hemen arz tezkiresine dönüşmüş değildir. Daha bir süre hatt-ı hümâyün usulü devam etmiş ve 1250'den (1834) sonra telhis yerini tamamen

arz tezkiresi veya tezkire-i ma'rûzaya bırakmıştır. Telhis üzerindeki padişah emri bizzat padişahın kaleminden çıktığından hatt-ı hümâyün, arz tezkireleri üzerindeki ise sıfahî emir olması dolayısıyla irade olarak adlandırılmıştır.

Telhislerle arz tezkireleri arasında şekil bakımından da farklılık vardır. Telhislerde yazı kâğıdın üst yarısından başladığı ve padişahın cevabı telhisin üst tarafında yer aldığı halde arz tezkirelerinde yazı kâğıdın alt yarısında bulunmakta, Mâbeyn başkâtibi tarafından verilen cevap ise, kâtibin sadrazamdan daha aşağı bir mevkide olması dolayısıyla, arzın alt tarafında sağ üstten sol alta doğru eğik olarak yazılmakta idi. Ancak iradenin uzun olduğu için alta sığmaması halinde kâğıt ters çevrilerek üste devam edilebiliyordu. Arz tezkirelerine de telhislere olduğu gibi ilk zamanlarda tarih atılmıyordu. Bir istisna olarak Rauf Paşa'nın sadâreti sırasında 1253 tarihli bazı arz tezkirelerinde hem tarih hem de arzın altında sadrazamın, iradenin altında ise Mâbeyn başkâtibinin mühürleri bulunmaktadır (meselâ 9 Safer 1253 tarihli arz tezkireleri: BA, HH, nr. 48938, 50787; nr. 50926'da ise sadece 25 Muharrem 1253 tarihi vardır). Fakat bu usul devamlı olmamıştır. Onun için 1255'e kadarki iradelerin tarihleri, ya ekleri olan belgelerden veya eğer varsa arka yüzün sol üst köşesine konulmuş

Tarih ve imza konulan bir arz tezkiresi örneği (BA, İrade-Hâtîciye, nr. 17466)

olan tarihten çıkarılabilmektedir (BA, HH, 49961 ve 50298, bu tasnifteki aynı tip pek çok örnekten ikisidir). Tanzimat'tan sonra gerek arz tezkirelerine gerekse iradelere tarih konulmaya başlanmıştır. Uzun süre telhisler gibi arz tezkirelerine de imza atılmayıp sadece arzın altına bir "mim" (م) harfi konulurken asrın son çeyreğinden itibaren arzın altında sadrazamın, iradenin altında ise Mâbeyn başkâtibinin imzası da yer almıştır. Bununla beraber 1295'te imzalı arz tezkireleri yanında hâlâ imzasızlara da rastlanmaktadır (10 Cemâziyelevvel 1295/12 Mayıs 1878 tarihli arz tezkiresi imza ihtiva ettiği [BA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 2755] halde 12 Receb 1295/12 Temmuz 1878 tarihlide sadrazam imzası yerinde yine "mim" harfi bulunmaktadır [İrade-Dahiliye, nr. 62720]). Arz tezkirelerinde başlangıçta genellikle "seniyyü'l-himemâ, kerimü's (behiyyü's) -şiyemâ, devletlü, atüfetlü efendim hazretleri" yahut "seniyyü'l-himemâ, inâyetlü atüfetlü efendim hazretleri" gibi elkablar kullanılırdı. Sadrazamın, Mâbeyn başkâtibinden yaşıca büyük olması halinde "atüfetlü"-den sonra bir de "oğlum" kelimesi eklendiği de olurdu (Rauf Paşa'nın yukarıda numaraları verilen arz tezkireleri). Bilhassa asrın sonlarına doğru "atüfetlü efendim hazretleri" gibi kısa elkablar daha fazla kullanılır olmuştur.

Sadrazam tarafından padişaha iletilmek üzere Mâbeyn'e sunulan arz tezkire-

lerinden başka alt makamdan üst makama resmî mahiyette yazılan dilekçelere de arz adı verilir. Tarih bulunmayan, sadece alta imza atılan arzların da "arz-ı benedeği budur ki", "dergâh-ı felek-medâr ve bârgâh-ı gerdûn-iktidâr türâbına arz-ı benede-i bî-mikdâr budur ki", "atebe-i gerdûn-iktidâr arz-ı benede-i bî-mikdâr ve zerre-i hâksâr oldur ki" (TSMA, nr. E 6134), "südde-i seniyye-i saâdet-nişân ve atebe-i adâlet-unvâna arz-ı benede-i nâtüvân oldur ki" (Niğbolu kadısının arzı: TSMA, nr. E 5794) vb. çok değişik başlangıç formülleri vardı. Kadı ve nâibler tarafından sunulan arzlarda genellikle arz yerine çok defa ma'rûz kelimesi kullanılırdı. Yine kadılar tarafından sunulan arzlarda daha XVI. yüzyılda bile tarih atıldığı görülmektedir (meselâ İstanbul kadısı nâibinin "evâil-i Şâban" 917/24 Ekim-2 Kasım 1511 tarihli arzı: TSMA, nr. E 6051). Nitekim "evâhir-i Safer" 1017 (17-26 Mayıs 1608) tarihli bir kadılık beratında da kadının göndereceği arzlara tarih koymasına gerektiğine beratın sonunda işaret edilmiştir (BA, İbnülemin-Tevcihât, nr. 20). Arzların altına genellikle "ez'afü'l-ibâd" denilerek isim yazılır veya mühür basılırdı. Bazan da hem imza hem de mühür kullanılırdı. Sadece mühür kullanıldığına, mühürlerin benzer olması ve sahibinin sıfatının mühürde bulunmaması halinde İstanbul dışından gönderilen arzlarda karışıklıklar meydana gelebildiğinden, 1846'da arzlarda mühür ve imzanın bir arada kullanılması hususunda taşra valiliklerine emirler gönderilmişti (Bosna eyaleti müşiri Elhâc Halil Kâmil Paşa'nın "gurre-i Rebîülevvel" 1262 [27 Şubat 1846] tarihli tahrirâtı: BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 3968).

Alt makamdan gelen bir arz, bazan sadrazam tarafından arzın üzerine yazılan kısa bir telhisle padişaha sunulur, padişah da kararını bildiren hatt-ı hümayunu üst kısma yazardı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A. DVN, Hatt-ı Hümayun ve irade tasnifleri belgeleri içindeki arzlar; TSMA'daki arzlar; Teşrifâtîzâde Mehmed, *Defter-i Teşrifât*, İÜ Ktp., TY, nr. 9810, vr. 49^a-50^a; Mustafa Münif, *Defter-i Teşrifât*, İÜ Ktp., TY, nr. 8892, vr. 91^a-92^b; *Teşrifât-ı Kadîme*, s. 91-96; Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnamesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", TD, sy. 33 (1982), s. 33-34; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 30-35; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 68-69; a.mlf., "Kayserili Ahmed Paşa Hakkında İkinci Abdülhamid'in Bir hatt-ı Hümayunu", *TTK Belleten*, VII/27 (1943), s. 523.

MÜBAHAAT S. KÜTÜKOĞLU

ARZ

(العرض)

Yeryüzündeki bir noktanın ekvatora olan uzaklığını ifade eden coğrafya ve astronomi terimi.

Arz sözlükte "genişlik" demek olup tülün karşıtıdır. Bugünkü Türkçe'de arz terimi enlem, tül terimi de boylam kelimeleriyle ifade edilmektedir. Arz ve tül kelimelerinin coğrafya ve astronomi terimi olarak İslâm dünyasında ne zaman kullanılmaya başladığı bilinmemektedir. Batlamyus ve daha sonraki Yunan astronomlarında enlem platos (genişlik), boylam da mēkos (uzunluk) kelimeleriyle ifade edilmiştir. Buna göre arz ve tül, bu kelimelerin Arapça'ya tercüme edilmesi suretiyle terimleştirilmiş olabilir. Nitekim bu Yunanca kelimeler Latince'ye de aynı sözlük anlamdaki lattudo ve longitudo kelimeleriyle çevrilmiştir. Bugün Batı dillerinde arz ve tül karşılığı olarak latitude ve longitude terimleri kullanılmaktadır.

Bir noktanın dünya üzerindeki yeri, coğrafî koordinatlar denilen arz ve tül daireleri yardımıyla belirlenir. Arz daireleri (enlem) ekvatora (hattü'l-istivâ) paralel olarak geçtiği farzedilen dairedir. Bu sebeple bunlara paralel daireler veya kısaca paraleller denir. Ekvatora dik olarak geçtiği ve kutupları birleştirdiği farzedilen büyük daireler ise tül daireleri (boylam) adını alır. Ekvatorla kutuplar arası 90 dereceye bölünmüştür ve güneydekilere güney enlemi, kuzeydekilere kuzey enlemi, ekvatora yakın olanlara alçak enlem, uzak olanlara yüksek enlem ve ortadakilere de orta enlem adları verilmiştir. Ekvator da 360 boylam derecesine bölünmüştür. Bugün İngiltere'deki Greenwich gözlemevinin bulunduğu yerden geçen boylam başlangıç boylamı olarak kabul edilmekte ve bunun doğusundakilere doğu boylamı, batısındakilere batı boylamı denilmektedir. Eskiden başlangıç boylamı olarak Paris, İskenderiye, Bağdat gibi şehirlerden geçen boylamlar alınırdı. Enlem ve boylam derecelerinin her biri 60 dakikaya ve her dakika da 60 saniyeye bölünmüştür; gerektiğinde saniyeler de 60 sâliseye bölünüp ondalık olarak hesap edilir. Bir enlem derecesinin yaklaşık uzunluğu (iki enlem arasındaki mesafe) 111 kilometredir; ancak yer küre bir sferoid (küresel, basık küre) olduğu için bu uzunluk yüksek enlemler arasında biraz değişmektedir. Bir boylam derecesinin uzunluğu

Boğdan voyvodasının arzı, sadrazamın telhisi ve padişahın hatt-ı hümayununu ihtiva eden bir belge (BA, A.DVN, 21, V. 1007)

